

EN MÆRKE­LIG 10. ÅRIG PROVSTERETSSAG

Af M. Eriksen

Den, der undersøger forholdene på Ærø i ældre tid, får ofte indtrykket af, at nogle af datidens embedsmænd misbrugte deres stilling. Dette gælder dog ikke de gejstlige, præster og degne, der blev ansatte af biskoppen i Odense. Her tænkes nærmest på dem, der var sat til at administrere øens daværende herregårde. De blev ansatte af hertugerne på Lyksborg og senere af amtmændene på Nordborg. De var tyskuddannede og magtede ikke altid det danske sprog. Det var selvfølgelig uheldigt, da næsten ingen på øen forstod tysk udover embedsmændenes kreds.

Da den danske stat 1750 købte den sidste del af Ærø, det såkaldte Gråstens amt, blev der samtidig ansat en ny amtsforvalter hr. Moritz Moritzen, som øverste juridiske myndighed. Årsagen til, at han fik denne stilling, kan måske søges i, at hans svigerfader Johan Christopher Hanefeldt havde haft den i ca. 30 år.

Det skete flere gange i de følgende år, at Moritzen blev suspenderet, og når det skete, måtte svigerfaderen atter træde i virksomhed.

I dette distrikt var der to herregårde, Gråsten og Voderup. Disse gårde med deres 130 bøndergårde var bortforpagtet. Moritzen boede på Gråsten, der lå i Rise sogn, og tinghuset lå i nærheden af Rise Kirke. Voderup lå i Tranderup sogn, og forpagteren her var Anton Ulrick Hansen, der 1738 havde haft bryllup med Anne Clausen, en rig købmandsdatter fra Ærøskøbing, og det var ved denne

lejlighed, Ambrosius Stub, der var i huset hos købmanden, optrådte som huspoet. Anton U. Hansen døde sidst i oktober 1754 af spedalskhed. Kort før havde han søgt hjælp hos en klog mand i Angel. Han blev i sin seng kørt til Søby og derfra sejlet til Angel. Hjemrejsen foregik på samme måde, og kort tid efter døde han. Han var i de sidste år kommet i økonomiske vanskeligheder og var derved kommet i forbindelse med provst Dresing, Tranderup, og da forpagtningen skulle fornyes 1755, optrådte provsten som kautionist; men Anton U. Hansens dødsbo blev erklæret for et konkursbo.

Det lader til, at det var Moritzen, der ønskede denne konkurs, og han blev meget forbitret på provsten, fordi han trådte hjælpende til, og Moritzen spekulerede nu på at få provsten fradømt sit embede. Det lykkedes ikke, men det førte til en retssag, der varede ti år, fra 1755 til 1764,¹⁾ ja endda femten år, da den sidste dom blev afsagt af højesteret 1769.

Det var ikke hr. Moritzen, der anlagde sagen mod provsten. Han holdt sig i baggrunden, men skrev en klage på tysk, som han fik skolemesteren i Tranderup, Christian Frederik Paludan Schrøder til at renskrive på dansk, og en anden mand i Tranderup, kromand Christian Mathiesen Weiser, der også gør tjeneste på tinghuset hos hr. Moritzen og benævnes både som tjener, tingskriver og fuldmægtig, fik han til at sammenkalde bønderne for at få dem til at underskrive klagen.

Det fremgår af rettens akter, at bønderne vægrede sig. De har vel været klar over, at hvis de underskrev, ville de blive de reelle klagere, og det var jo det, Moritzen ønskede, og han vidste også, at bønderne var ærgerlige på provsten, fordi han havde medvirket til, at hovarbejdet på Voderup ikke var blevet reduceret, sådan som de ønskede.

De ønskede dog ikke at underskrive, men da de så fik at vide, at de kunne vente at blive indkaldt til møde på tinghuset, var der en del, der gav efter. En enkelt mand nægtede stadig, hvorefter han blev tilsagt til at møde på tinghuset en søndag, og han underskrev da.

Den følgende nat spekulerede han meget over det skete og fortrød nu sin underskrift. Han stod op og gik til læreren, der havde klagen, og bad ham bortkradse hans navn og få en anden til at underskrive i stedet for; men gjort gerning stod ikke til at ændre.

Ved forhørene var der en enkelt bonde, der nægtede at have underskrevet, og en anden henviste til, at han ikke kunne skrive.

Denne klage blev af Moritzen sendt til landemodet i Odense, men herfra henvistes den til provsteretten på Ærø.

I datiden var der en provsteret i hvert provsti med provsten som formand og to af provstiets præster som meddommere. Hvad skulle man nu gøre i dette tilfælde? Provst Dresing kunne selvfølgelig ikke dømme i en sag, hvor han var den anklagede, og han var øens eneste provst.

Biskoppen bestemte så, at provsteretten for Søndre herred på Langeland skulle dømme i sagen med provst Gomme Brandt i Tryggelev som formand. Måske sagen ikke kunne ordnes på en bedre måde, men upraktisk var det. Retten var afhængig af vejr og vind, og det skete også, at den ikke kunne komme over vandet. Engang, da mange af bønderne i Tranderup sogn var indstævnet til møde i Marstal, måtte de tage hjem igen med uforrettet sag, fordi rettens medlemmer ikke kunne komme frem.

Tiden gik, det ene år efter det andet.

Da der var gået syv år, var sagen endnu ikke færdig, og nu tog provst Brandt sin afsked. Den ny provst, Jens Hvid i Longelse, søgte om at blive fri for at holde provsteret på Ærø, idet han henviste til, at han var en skrøbelig og ældre mand, der ikke tålte at komme over vandet som sin formand. Ansøgningen blev efterkommet ved kgl. reskript af 28. oktober 1763, hvorefter biskoppen den 2. novbr. konstituerede en provsteret for Ærø med pastor Top i Ærøskøbing som sætteprovst og med residerende kapellaner Sass Juul i Ærøskb. og Jac. Hornemann til Rise og Marstal som assessorer. De var ikke glade for denne bestilling og søgte biskoppen om fritagelse, men han svarede, at det skulle blive ved det, han og kongen havde bestemt, og

første retssag i den nye provsteret blev derefter den 28. febr. 1764 og holdtes i rådstuen i Ærøskøbing.

I mellemtiden havde provsten sluttet forlig med de fleste af bønderne. En af de fem resterende Christen Hansen Rising (Laubrogård) var død.

Resten var Jørgen Clausen, som oftest kaldt Danielsen (på Lindegård), Peder Nielsen (Damgård), Knud Knudsen (Vestengård) og Christen Jensen Lassen (Sletagergård).

Anklagepunkterne var mange, men dog ikke særlig graverende, i alle tilfælde forstod provstens forsvarer, procurator Johan Hieronymi fra Svendborg at bagatellisere dem. Bønderne havde kontrollør og postmester Kehlet til at tale deres sag, – men før sagen gik til doms, trak han sig ved skrivelse af 4. juni 1764 tilbage. Årsagen hertil må vel søges i, at han forud havde modtaget en skrivelse fra amtmanden på Nordborg, kammerherre, baron Teufel v. Pirchensee, hvori han fik ordre til at afholde sig fra „sit hidtil forøvede vinkelskriveri og advokatering“. Overfor de fire bønder gav han sin tilbagetræden udseende af, at de ikke havde været offervillige nok, og at han skulle bruge flere penge, end de regnede med.

Chr. Math. Weiser var nogle gange indkaldt for retten før at aflægge beretning om sin medvirken for at få bønderne til at underskrive, han efterkom ikke stævningerne, men sendte en meget lang skrivelse, der både er hånende og ondskabsfuld, og spurgte, hvorfor han dog skulle efterkomme en sådan tilsigelse af en præst og to kapellaner. Han lader, som om han slet ikke har noget kendskab til denne provsteret. Selv er han i kongens (statens) tjeneste og har slet ikke tid at afse. Hvis de vil ham noget, så kan de søge ham ved hans eget ting, altså Gråsten landsting.

Klagerne.

1. En af de klager, der kom til at spille en stor rolle i hele sagen, gik tilbage til sommeren 1754, da provsten ved kancelliet i København havde udvirket en dispensation for, at gmd. Hans Lauritsen,

Olde, måtte vies til Karen Christensdatter, Olde mølle, der var hans afdøde kones søsters datter datter. Vi vil vel nok synes, at når slægtskabet ikke var nærmere, behøvedes ingen kgl. tilladelse; men sådan var det ikke dengang. Der var dog mulighed for dispensation; men denne gang var der søgt to gange forud, uden dog at opnå det ønskede.

Den første, der søgte for Hans Lauritsen, var hans egen sognepræst i Rise. Dernæst fik han amtsforvalter Moritzen til at søge.

Derefter henvender han sig til provst Dresing, selv om han hverken er hans eller Karen Christensdatters sognepræst, og provsten får heller ikke at vide, at der er søgt forgæves to gange forud. Han lover at søge, og 14 dage efter kom bevillingen. Vielsen fandt sted den 20. oktober 1754 i Rise kirke ved provst Dresing. Nu kunne det måske være passende at spørge, hvorfor sognepræsten i Rise eller kapellanen dér ikke skulle foretage vielsen. Ville de ikke eller turde de ikke? De havde dog foretaget trolovelsen og tillysningen. Ja anklagerne mente jo, at der var noget lumskeri med i spillet, og at provst Dresing havde modtaget betaling for at have skaffet dispensationen, og at han så også var forpligtet til at foretage vielsen. Det med betalingen blev afvist, og der siges udtrykkeligt, at det var sognepræsten i Rise, der fik offeret, og skulle der have været noget forkert ved vielsen, var det sognepræsten, der som sådan bar ansvaret. Vi kan da også tilføje, at der forelå en edfæstet erklæring med provstens underskrift på, at ansøgningen var bevilliget i det danske kancelli.

Det kan sluttelig bemærkes, at Hans Lauritsen døde mindre end to måneder efter vielsen.

2. Der gik i de dage det rygte i Tranderup sogn, at provsten skulle have nægtet at komme og døbe et nyfødt, sygt barn, og dette rygte kom med i klagerne. I den anledning blev barnets forældre Thomas Mikkelsen og hustru, jordemoderen og et par nabokoner indkaldt for provsteretten for at afgive forklaring, idet der hentydes til, at det er jordemoderen, der er ophavsmand til rygtet. Det benægter hun dog

bestemt. Barnet var sygt, da det blev født ved midnatstid, og faderen gik da straks til præstegården for at hente provsten, så at barnet kunne blive døbt. Han svarede, at hvis barnet var så sygt, at det ikke kunne leve til næste morgen, så måtte jordmoderen døbe det i de andre koners påsyn, men hvis barnet levede til næste dag, skulle han komme og døbe det. Barnet døde samme nat, men var forinden døbt af jordmoderen.

3. Der blev også klaget over, at provsten om søndagen forsømte at overhøre børnene i deres kristendom. Til denne og nogle af de følgende klagers behandling var en stor del af sognets bønder indkaldt for retten for at svare på de forskellige klagepunkter. Da der var afhørt fjorten, og alle besvarelsener var nogenlunde ens og til fordel for provsten, mente retten, at det var nytteløst at fortsætte, og resten hjemsendtes. De sagde alle, at de nok havde hørt, at provsten havde tilsagt børnene til denne overhøring, men om de kom, havde de ikke noget kendskab til, og provsten sagde, at hvis han ikke var til stede, så kom degnen.

En af bønderne kaldte denne overhøring for „Børne Messe“.

4. Altergangen var der også klage over. Der hentydes til, at provsten ofte af hensyn til sin magelighed udskyder denne til en følgende søndag, hvis der kun var indtegnet nogle ganske få altergæster. Provsten sagde, at der holdtes altergang hver søndag, eller i det mindste hver 14. dag, men det skete, at der kun meldte sig få, og hvis disse ikke fastholdt deres ønske om at komme til alters, så fik de lov til at vente til en følgende søndag.

Alle vidnerne sagde det samme.

5. For to hundrede år siden var det ikke hvermands sag at have ur, så det kunne undertiden falde vanskeligt at komme i kirken til bestemt tid. Kirkegangen begyndte om sommeren kl. 9, om vinteren kl. 10. Men, siges der, tiden overholdes heller ikke af provsten. Hvis han skal ud at rejse el. l., ringes der til gudstjeneste allerede kl. 7, men undertiden kom han ikke før kl. 11, selv om der ringedes til kl. 10. Vidnerne svarede, at det gik ikke så regelmæssigt til, men når de

hørte kirkeklokkerne ringe, vidste de, til hvilken tid gudstjenesten begyndte. Provstens forsvarer oplyste, at det også skete, at provsten måtte vente, ofte en halv time, før alle kirkegængerne kom, så han var vel tilbøjelig til at mene, at det kunne gå lige op.

6. Et andet klagepunkt gik ud på, at provsten ikke bad de anordnede kirkebønner, særlig dem for de høje herskaber (må vel være kongehuset). „Det kan ske,“ siger provsten, „men det var af hensyn til menigheden, at den ikke skulle opholdes længere end højst nødvendigt i kirken i vinterens kolde og korte dage“. „Det kunne og gerne bevises, at denne kirkebøn ikke alle vegne, men meget få steder læses hver søndag, og skulle enhver præst anklages derfor, blev meget få, ja end ikke alle i den kgl. residensstad København fri, – thi i Slotskirken læses den ingensinde!“

Det skete også, at bønner for kvægsygen glemtes.

7. En af de alvorligste klager gik ud på, at provsten ofte var ude på rejser i længere tid for at drive handel og købmandsskab, som det hed. Det nægtede han vel ikke, men henviste til, at han altid havde søgt om biskoppens tilladelse og at præstetjenesten altid blev besørget på bedste måde – også i hans fraværelse. Her kan det tilføjes, at han vistnok altid havde en theologisk studerende som huslærer, og at denne i nødsfald optrådte som prædikant.

Alle var klar over, at provsten rejste meget; et af vidnerne mente endda, at han engang var borte i et par måneder. Forsvareren sagde hertil, at provsten engang var nødsaget til at rejse til København for at hente en arv og da var bleven opholdt længere end beregnet. Et andet sted sagde han, at det er et lille sogn, hvor avlingen og tienden er provstens vigtigste indtægt, hvorfor han for at få denne udnyttet så godt som muligt, må rejse bort med sit korn for at sælge det, hvor han kan få det bedst betalt – og så kan det ske, at han må rejse både til Als, Fyn og Sjælland, men den slags handel er ikke købmandskab, når det kun var for at sælge hans eget korn – og når han nogle gange havde haft korn med fra herregården Voderup, der lå i hans sogn, så mente forsvareren, at når provsten var gået i kau-

tion for Anton U. Hansens enke, så var dette korn næsten at betragte som hans eget, – og ofte har det været nødvendigt for ham at rejse for at søge gode råd angående denne sag. Videre sagde forsvareren, at provsten havde ikke forsøgt at tilhandle sig fordel, men alene har haft fornøjelse af at tjene godtfolk på en anstændig måde, og sådan beskaffenhed har det sig også med det, han kan have bortsendt til Norge eller andre steder af sine egne produkter. Og det, som han kan have hjemført, såsom jern, brædder eller andre varer var blevet ham foræret af konferensråd Fogt som en pårørende eller andre gode venner til hans eget brug, og dertil var også meget anvendt, og ingen lovbestemmelse forbyder det.

Dette så provsteretten nu lidt anderledes på.

8. Provsten blev også beskyldt for at have ladet skoledrenge og studenter prædike for sig, hvortil svares, at provsten aldrig har ladet nogen betræde prædikestolen, som ikke har været berettiget til det, men han har tilladt kontrollør Kehlets søn og skovriderens søn her på landet at prædike til aftensang, begge efter forældrenes indstændige begæring. De ønskede at høre, om deres sønner egnede sig til at være prædikanter og mente, at det var bedst at begynde i en lille menighed. Dog havde de unge mennesker ikke deponeret, men var iblandt gymnasiasternes tal og i mesterlektionen i Odense.

Der tilføjes dog, at det hidtil har været tilladt, indtil det for nogle år siden hændte i Rudkøbing kirke, at en student og en discipel fra Odense vakte forargelse i menigheden, hvorefter biskoppen advarede præsteskkabet mod at lade skoledisciple prædike.

Det kan oplyses her, at Kehlets søn var sognepræst i Stenløse-Fangel 1769–1810.

9. Jørgen Clausen (Danielsen) var født 1713 på en af de få selvejergårde, der da var i Gråsten amt som søn af gmd. Claus Hansen, Øster Bregninge. Hans morfar var Jørgen Danielsen, og ham havde han vel nok sit navn efter. Det vil sige, hans officielle navn var Jørgen Clausen, men han kom som oftest til at gå under navnet Jørgen Danielsen. Hans fader døde, da han var nogle få år, og gården kom

på andre hænder. Da Jørgen Clausen kom til skels år og alder, søgte han at få sin fødegård til eje, hvad indehaveren ikke ville gå med til, og Jørgen Clausen søgte så at nå sit mål ad rettens vej. Det lykkedes ikke. I mellemtiden var han blevet gift med en gårdmands-enke i Tranderup og overtog gården her, og hvor han også døde 1768.

Datiden kendte jo ikke til aviser, hvorfor offentlige bekendtgørelser fra amtmanden o. l. blev oplæst fra prædikestolen, – senere skete det ved kirkedøren efter gudstjeneste. På Ærø var det i hine tider således, at amtmandens forordninger var skrevet på tysk. Efter oplæsningen blev de forklaret på dansk, da ingen forstod det tyske sprog. Undertiden var der en og anden, der havde en lille mistanke om, at provsten måske kunne udlægge dem til egen fordel, hvis der var noget, han som præst var interesseret i. Således var det engang, da Jørgen Clausen og Jeppe Tøring havde sået kommen i deres indhegnede haver. Provsten krævede tiende heraf som af al anden sæd, men det protesterede de to mænd imod, idet de mente, at det kun var sæden på marken, der skulle svares tiende af.

En af de følgende søndage oplæste provsten en udtalelse herom fra amtmanden, og hvori Jørgen Clausens navn fandtes, og ved en fejltagelse – sagde provsten – kom han også til at få Jørgen Clausens navn med, og det måtte ikke være sket. At nævne navne fra prædikestolen måtte provsten jo ikke, men sket var sket, og det blev også en af klagerne mod provsten.

Men det blev værre endnu.

10. En søndag skete det, at Jørgen Clausen faldt i søvn, mens provsten prædikede. Provsten skulle så have brugt ordene: „Vågner op, I som sove – og særlig du Jørgen Clausen“, og bedt en af de andre at vække ham. Provsten indrømmede, at han havde brugt Jørgen Clausens navn, men i en anden form. Ved afhøringen i provsteretten var der en enkelt, der havde hørt provsten nævne navnet, de andre vidner havde enten ikke været i kirke den dag, eller også havde de ikke hørt det.

Hans forsvarer mente, at når provsten havde brugt navnet, kunne

han nok have nogen berettigelse dertil, „da det ei alene var imod den ære og ærbødighed, han burde vise gudstjenesten, men at det også var menigheden til forargelse og anstød på dette hellige sted.“

Mundtlig overlevering vil vide, at provsten også forbandede Jørgen Clausen og hans slægt, men der er ikke noget i retssagen, som tyder derpå.

At amtsforvalter Moritz Moritzen var bagmanden for hele retssagen fremgår tydeligt af følgende påstande, som provstens forsvarer fremsatte i sit forsvar, uden at det blev påtalt.

a) „Endskønt han (Moritzen) nu ikke længer er skjult, men åbenbar og kendelig nok.“

b) „Da hr. Moritzen på Gråsten erfarede, at hans foranstaltede lovstridige og uforsvarlige concurs forretning på Voderupgård mod forpagteren gik krebsegang ved provstens hjælp, satte dette sådan fortrydelse udi hr. Moritzens sind og hjærte, at han fra den tid af og til denne dag både hemmelig og åbenbar har forsøgt at hævne sig på provsten.“

c) „Derfor forskaffede hr. Moritzen sig, i året 1755 concept til den første tyske klage.“

d) „Det tyske indlæg af 3. april 1758 er efter hr. Moritzens egenhændige concept.“

e) „Når Chr. Math. Weiser ikke er mødt for retten, begriber den vel nok, at det ei er sket af anden årsag, end fordi han befrygter hr. Moritzens unåde.“

f) „At hr. Moritzen har inventeret klagen og er autor til alt det, som under hele sagen findes til provstens præjudicie (skade).“

Men det var jo ikke Moritzen, men de fem bønder, som havde underskrevet klagen, der skulle dømmes – eller frikendes.

Dommen faldt den 12. december 1764.

Angående provsten udtalte retten, at den ikke havde set noget bevis fra biskoppen for, at provstens rejser var lovlige, og at han ingen sinde havde holdt katekisationer efter prædiken, at han imod loven havde nævnt Jørgen Clausen ved navn fra prædikestolen, at

han ikke havde informeret sig nøjere angående slægtskabet mellem Hans Lauritsen og Karen Christensdatter.

Retten dømte ham til at betale en bøde på 10 rigsdaler til bedste for fattige enker i stiftet og henstillede til biskoppens behagelige forgodtbefindende at give ham en reprimande, – men han skal være frikendt for alle beskyldninger, der i nogen måde enten på ære eller embede skal eller bør komme ham til nachdel (skade).

Chr. Math. Weiser, der ikke ville aflægge sit vidnesbyrd for provsteretten, dømtes til at betale 10 rigsd. til justitskassen og 10 rigsd. til gudelig brug.

De fire bønder bør til vedbørlig undgældelse, samt pligtskyldig efter lovens par. 127 art. 22 betale de ved provsteretten forvoldte omkostninger samt betale 10 rigsd. til inspektionen som „temere litigandes“ (unødigt trætte).

Det var ikke småpenge, det drejede sig om. Et par år senere måtte Peder Nielsen gå fra sin gård.²⁾ Blandt gældsposterne er der en på 62 rdl. 1 mk. 4 sk. til Knud Knudsen, Chr. Jensen Lassen og Jørgen Clausens enke, som de mod løfte og forskrivning havde betalt for ham som hans andel i provsteretssagen. Da boet blev endelig opgjort, blev der ikke noget til dem.

NOTER OG HENVISNINGER

¹⁾ Ærø Herreds gejstlige justitsprotokol. – ²⁾ Gråsten Amts skifteprotokol 1768.